

ЈОВАНКА РАДИЋ
(Београд)

„КАЖИ РЕЧ“ — ПОЗИТИВНА ВРЕДНОСТ У ЈЕЗИКУ

Речи добијене као реакција на стимулус *шайни/кажи/најиши реч* доводе се у везу са питањима везаним за идентитет Сосирових „изолованих појмова“, односно за проблем полазне или позитивне вредности у језику. Подаци прикупљени од особа различите старосне доби (деца од 3 до 15 година, студенти и мањи број особа у зрелим годинама) показују да се у ванговорним ситуацијама најчешће појављује именица у номинативу. Анализа прикупљених чињеница претежно се заснива на упоређивању добијених података са сазнањима психологије, неуропсихологије и лингвистике. Надовезујући се на нерешена питања везана за „изоловане појмове“ у језику и за проблем полазне (позитивне) вредности у говору, у раду су наговештени могући одговори на различита језичка питања.

Кључне речи: реч, појам, именица, позитивна вредност, номинатив, надговорни облик, језик, говор, свест, развој, лингвистика, психологија.

I

Две темељне дилеме које су заокупљале мисао Фердинанда де Сосира, оснивача савремене лингвистике, биле су везане за: 1) проблем идентитета или полазне, позитивне вредности у језику (*langage*), 2) сагледавање односа између језика (*langue*) и говора (*parole*). Изгледа да сам Сосир ова два проблема није доводио у непосредну везу.

1. Сосир је сматрао да нема и да не може бити позитивне вредности у језику,¹ да је у њему све у разликама, и истовремено схватао да је полазна позитивна вредност предуслов за свако научно деловање:

¹ Често се учини да, говорећи о опозитним односима знакова у језику, Сосир, у ствари, мисли на говор. Исп. „Свака врста знака који **постоји у говору** [*гласовни* (потпуни знак као реч, комплементарни знак, знак лишен значења) и *негласовни*] има [...] бесконачно НЕГАТИВНУ вредност“ (45).

— „Примећујемо да нема никакве полазне тачке, нити било каквог чврстог ослоња у језику“ (Сосир 2004: 38);

— „Нигде се не може утврдити чврст терен са кога полазе дефиниције: час су сакупљени неки знакови у име неке идеје (уз претпоставку, дакле, да знак није одређен), час је узет супротно, као да је он одређена ствар“ (48), и сл. (в. нпр. стр. 33);

— „У другим подручјима, ако се не варам, може се говорити о претпостављеним различитим предметима [...] као о стварима или позитивним ентитетима [...]; изгледа да је наука о језику постављена другачије, јер предмети које има пред собом немају никада реалност у себи, нити одвојено од других предмета које посматрамо; немају апсолутно никакав субстрајум у своме постојању ван своје различитости или у разликама сваке врсте које свест доводи у везу са основном разликом (али њихова реципрочна разлика даје егзистенцију свакој од њих), а да се нигде не изађе из те у основи и заувек негативне датости о РАЗЛИЦИ двају термина, а не о припадности једном термину“ (62).

— „Ниједан знак није ограничен сумом њезивних идеја које у истом тренутку садржи у себи; он је само негативно ограничен истовременим присуством других знакова, и узалудно је, дакле, трагати за укупним значењима једне речи“ (75).

2. Кад је у питању однос језик (*langue*) : говор (*parole*), стиче се утисак да је о тим феноменим Сосир имао сасвим јасну представу:

— „Говор је једна појава; он је вршење једне способности која је у човеку. Језик је скуп одговарајућих облика на којима се заснива та појава у једној заједници и у једном одређеном добу“ (123).

Наведена тврдња, прилично уопштена, у доступним нам изворним белешкама није нигде додатно образложена и појашњена. До краја остаје нејасно шта, нпр., припада „скупу одговарајућих облика“. У вези са овим, и са овом дистинкцијом у целини, бележи се на више места и јасно формулисана запитаност:

— „Језик је створен само ради говора, али *шта је то што одваја говор од језика* [подвукла Ј.Р.]. [...] Шта је потребно да бисмо прихватили значење које неко има намеру да нам саопшти употребљавајући изразе којим језик располаже? То је исто питање које се поставља када тражимо да сазнамо шта је *говор*, и на први поглед одговор је једноставан: говор се састоји, макар у рудиментарној форми и *на начин који је нама неизвесан* [подвукла Ј.Р.], у потврђивању веза између два појма који постоје као језички облици, док се у језику реализују само изоловани појмови који чекају да буду стављени у међусобни однос да би мисао добила своје значење“ (265).

Колико нам је познато, проблем *йозиџивне вредности* у језику није изнова, на овакав начин, постављан у постсосировској лингвистици; нису ни потврђивана ни оспоравана Сосирова уверења да позитивна вредност у језику не постоји.² Проблему означеном као „конкретни ентитет“ (*конкрџни/лингвистџички ентџиџетџ* или (*лингвистџичка/конкрџна*) *јединица*) је и у самом Курсу (Сосир 1977), до краја седме деценије једином публикованом спису о Сосировом општелингвистичком учењу, посвећен скоро занемарљив простор. У вези са ставом да „конкретну јединицу језика треба тражити другде, а не у речи“, што је у контрадикцији са самом теоријом лингвистичког знака,³ једино појашњење тамо је садржано у искључивању реченице, као јединице која припада „живој речи“ (Исто: 178, 200) са списка конкретних лингвистичких јединица (Исто: 178).⁴ Сам проблем је у закључку затворен: „Језик има, дакле, ту особину да не показује у први мах приметних ентитета, али се ипак не може сумњати у то да ти ентитети постоје и да га баш игра њихових односа и саздаје. То је без сумње црта којом се он разликује од свих других семиолошких институција“ (Исто: 179). Ентитети језика које је Сосир означавао терминима *йозиџивна* или *йолазна вредности* и доводио у везу са *углом йосмаџрања*, у постсосировској структуралистичкој лингвистици се везују за појам *језичких нивоа* (в. Бенвенист 1975: 120–131), односно за одабир *језичког нивоа* и *смера* којим ваља кренути у проучавање језика. То је, чини се, ово питање учинило још сложенијим. Констатује се да је „у изучавању нивоа неопходно истовремено кретање у свим смеровима“, односно, да је за разумевање односа међу нивоима „потребна мултидимензионална геометрија“ (Кристал 1995: 83).⁵ Стиче се утисак да се оваквим ставовима унапред одриче могућност сваког егзактног проучавања, па и верног описивања језика.

² Слично Сосиру, за „константом“ у језику су трагали и његови најособенији, а можда и највернији следбеници, глосематичари (в. Малмберг 1979: 160–179).

³ Лингвистички знак је илустрован само речима, односно именицама (*дрво, коњ, сесџра, во, бич, йосмрџно звоно (glas), голуб*). На последњим се страницама уведе још и узвици, али се истовремено запажа да је њихово симболичко порекло „делом спорно“ (Сосир 1977: 133–137).

⁴ Према Чомском, Сосир је посматрао *langue* као одређену „количину елемената који су по своје типу речи фиксирани фразе и, можда, извесни ограничени типови фраза (иако је могуће да је његов доста нејасни појам *mécanisme de la langue* требало да иде даље од овог...)“, према Бугарски 1983: 116.

⁵ Британски лингвист Фирт упоређивао је задатак лингвисте „с лифтом који се слободно креће с једног нивоа на други ниво, у оба смера, не дајући предност ниједном нивоу“ (према Кристал 1995: 83).

Потреба за издвајањем језика као нематеријалног (општег) ентитета који је надређен говору као материјализованој и појединачној појави прихватана је у постсосировској лингвистици као неопходност. Међутим, сам однос између језика и говора често је схватан у „сосировском“ смислу (в. Сосир 2004: 275), без јасних представа о томе шта чини језик као нематеријални ентитет, као и са битно различитим садржајима појмова језик (*langue*) и говор (*parole*) уопште.⁶ У томе је смислу највећи степен одступања био присутан у учењу Н. Чомског, који је *језичку комјетенцију* (*langue*) везивао за граматичку организацију, односно за реченицу (Чомски 1979)⁷, говорну јединицу коју је Сосир искључио са списка могућих језичких јединица.

Па ипак, чињеница да предмет *језика* већ деценијама остаје неодређен сам по себи, али и у односу на говор, не одвраћа лингвисте од уверења да би изградња једног таквог апстрактног, али појмовно јасно ситуираног предмета користила развоју лингвистике (исп. Дикро/Тодоров 1987I: 215–216).⁸ Том је уверењу у великој мери доприносило и конституисање фонологије, нове, а прецизно ситуиране и општеприхваћене научне дисциплине издвојене из традиционалне фонетике и засноване на оном што је у основи Сосирове разлике између *langue* и *parole* (в. Малмберг 1979: 90).

II

Трагајући за Сосировом позитивном вредношћу у говору и за „изолованим појмовима“ у језику, спровела сам једно мало истраживање које је, неочекивано, дало врло занимљиве резултате. Наиме, интроспекција ме навела на претпоставку да „изоловане појмове“ у језику (*langue*) чине именице, и да оне, формално и садржински независне, са додељеном им улогом лица, морају чинити полазни, позитивни ентитет у проучавању говора (*parole*). То би, супротно Сосировим

⁶ Сосирове термине *langue*, *parole* и *langage* Белић (1958: 296) је преводио са *језик*, *говор* и *језичка целокупност*. О различитим терминолошким решењима, која сама по себи указују и на битне разлике у поимању ових термина, и о конкретним предлозима за успостављање јасније терминолошке дистинкције у српском језику в. Радовановић 1979: 26–32, Пипер 1983: 43.

⁷ У дефиницијама језика у савременим општелингвистичким приручницима претежнији су утицаји теорије Н. Чомског, исп. „Језик је шема по којој се образују реченице које свакодневно изговарамо“ (Бугарски 2003: 20). Да реченица припада оном „што се у лингвистичком смислу назива језиком (*'la langue'*)“, а не само говору, сматрао је и А. Белић (1958: 102).

⁸ Будући да пуна и јасна дистинкција појмова језик и говор није успостављена ни век после њеног увођења, почело се сумњати и у оправданост њеног увођења (в. Кристал 1995: 265).

уверењима, значило да постоји знак који је „ограничен сумом *позитивних идеја које у истом тренутку садржи у себи*“ (Сосир 2004: 75), да тој врсти знака припадају речи-појмови које чине свесни део језика и које као такве у ванговорним ситуацијама прве испливавају на површину. Тиме би се могло доказати и то да „у језику постоји првобитни опипљиви предмет“ (в. Сосир 2004: 217) који „не би дошао након анализе“ (Исто) већ би јој претходио.⁹ То би истовремено потврдило постојање појма, општег и од говора независног ентитета идентичног са независним класама речи.¹⁰ Показало би се да су нетачне тврдње, понављане још од средњег века, од времена кад се сам појам *појам* и(ли) *концепт* почео релативизовати, — да реч „изван контекста нема никаквог значења“ (в. Јакобсон/Хале 1988: 61).

1.0. Најпре сам тражила од своје деце да ми кажу по једну реч, прву која им падне на памет, и добила сам три именице. Потом сам исто то тражила од колега, лингвиста, и такође добила именице (*јоргован, књига, љубав, мачка, шорба*). Како се моја хипотеза почела потврђивати, спровела сам средином новембра 2005. године обухватније истраживање, са већим групама испитаника различите старосне доби. Од свих је тражено да, у зависности од ситуације, узраста и степена описмењености, испитивачу шапну/кажу/напишу једну реч.

Показало се да је те прикупљене чињенице могуће протумачити како са лингвистичког, тако и са психолошког, психолингвистичког и неуролингвистичког аспекта, повезати их са налазима везаним за однос језика и свести до којих се долазило другим истраживачким методама.

1.1. Игра „шапни ми реч“ започела је у одељењу првог разреда ОШ „Рада Миљковић“ у Јагодини. Деца су својој учитељици и мени на дати задатак појединачно шапутала: *Ана* (×2), *Деда Мраз*, *Каруру-*

⁹ У Сосировим списима који, по свему судећи, припадају последњој фази његовог рада, забележено је и спознање да „реч није на *првом* месту елеменат реченице, она може да се посматра као елеменат који постоји „пре“ реченице, то јест независно од ње, што није случај са елементима речи у односу на њу“ (Сосир 2004: 113).

¹⁰ Тај би ранг могле имати само оне јединице које, поред граматичке, имају и семантичку независност и целовитост. Семантичку целовитост, па и семантичку и граматичку независност, свакако имају и потврђене јединице типа *морско ѓрасе* или *Деда Мраз* (в. 1.1). Иако је појам *језичке јединице* (или *позитивне вредности*) остао до краја неодређен у Сосировом учењу (исп. „Како не можемо непосредно ухватити конкретне ентитете, или јединице језика, ми ћемо оперисати речима“, Сосир 1977: 187), запажено је да језику поред речи припадају и све оне синтагме којима није својствена слобода комбиновања, где убраја и „готове, уобичајене говорне формуле“ (Исто: 200). Међутим, говорне формуле типа *добар дан* или *богу иза леђа* нису независне јединице попут *бела рада* или *руски језик*, оне, као и све остале зависне јединице постоје само у говору.

ман ’лик из цртаног филма’, *Стева; балерина, зека, књига, кошарка, лане, луџка, њајагај, њас, њерница, њесак, њролеће, ружа, сир, срце, сунце, цвећ (×2), цвеће, цвећић; мама (×3), љубав, фудбал*. Изненадило ме тада што су три детета уместо речи казала реченицу. Као непланирани и неочекивани, ти одговори ми нису привлачили пажњу.

Уследила је посета Дечијем вртићу „Пионир“ у Јагодини. Без претходне најаве, без припрема, са оскудним знањима о развоју говора, по методу случајног узорка и у зависности од расположења деце у групи, уследило је, наведеним редом, шапутање речи:

— млађа васпитна група (рођени 2002. године):¹¹ *живоџиња, јелка, љубашка, кућица, маца, меда, њобоган; ружне речи; лоду* (показао фигурицу роде), *живоџињу, жирафу;*

— млађа васпитна група (рођ. 2002), анкета обављена пред ручак: *риба, чоколада; ланчић и срце; зека (зеко,зекане); зеко, зеко, зекане; Кад ће ручак;*

— тзв. старија млађа група (рођ. 2000), анкета обављена после ручка, у току припреме за сечење рођенданске торте: *Марина, Сара; барбика, девојчица, кола, лоџа, срце, суџермен, цвећ; Пејелуга и њринц, Деда Мраз и жаба; Ја ње волим, Ја њебе волим, Ја ње волим кад је неком рођендан, Ја Вас волим, Немој да се бијеџе* (запитано, дете објашњава да је то „реч“ коју им учитељица често упућује);¹²

— тзв. старија млађа група (рођ. 2000), анкета обављена после ручка, без мог присуства, са забележеним именима деце; дечаци: *Деда Мраз; авион, змија, јелка, канџа за ђубре, канџа, кљешџа, куче, мерцедес, мозак, риба, слон; велики моџор;* девојчице: *багер, барбика (×2), кола, мачка, морско њрасе, носорог, њакеџић, џигрић, џнала;*

— старија васпитна група (рођ. 1999), анкета обављена после ручка, док се једни припремају за спавање, а други цртају: *авион, биоској, воз, дрво, слово, сунце, цвећ, шаџор;* зимовање, *срећа, џакмичење; браџи и сестџра; џеџ саџи; Певам; Љуџа сам; Волим највише васџиџачицу, маму и џаџу; Идем на зимовање; Добра си као леџа зима; Хвала, много си добра; Ти си много добра; Васџиџачице, ја џе много волим; Ја џе највише волим; Ви сџе срце моје;*

¹¹ Нисмо забележили податке о укупном броју деце у групама. У игру „шапни ми реч“ укључило се онолико деце колико има записаних „речи“. У млађим васпитним групама је тога дана било мање деце, а било је и оних који нису били вољни да се укључе у ову „игру“.

¹² Ово објашњење наведене „речи“ казује да у дечијој свести иза већине изговорених реченица стоји индивидуални доживљај васпитачице и неки од атрибута везаних за њу. Оно казује да иза ових реченица стоји конкретна, појединачна особа — исто онако као што трогодишње дете реч *лоду* најдиректније везује за фигурицу роде на полици („појам“ појединачног предмета).

— старија васпитна група (рођ. 1999), док једни спавају, а други се играју: *Анастџасија, Нина, Маријана, Пејџар; воз, крушка, река, рибе, срце, шањир; мама моја леја; бре.*

1.2. Од ученика млађих разреда Основне школе „17 октобар“¹³ и ученика старијих разреда Пете основне школе¹⁴ у Јагодини тражено је да запишу по једну реч.¹⁵ Резултати су следећи:

П₃ (24 ученика): 22 именице у номинативу (*ауџо, гумица* (×2), *базен, баиџа, зима, књига* (×2), *меда, оловка, њрибор, ранац, свеска, сладолед, срце, сџо, сџолица* (×3), *сунђер, џабла, џрактџор*) и 2 реченице (*мама иде у град; Ја волим да играм фудбал*);¹⁶

Ш₁ (22 ученика): 21 именица (*Пејџар Пан; ауџо* (×3), *вук, јабунка, књига, креда, куца, лејџир, лџиће, небо, око* (×2), *џаре, џерница, свеска, сџолоца, џабла* (×2), *чоколада*) и 1 заменица (*ниџиџа*);

Ш₂ (17 ученика): 17 именица (*Звезда, Парџизан; банка, јакна, киша, круг, фџирола, џас, скије, срце, сукња, сунце, џабла, џорба; баба, учџиџељ; џубав*).

Ш₄ (22 ученика): 16 именица (*Авала, Аустџралија, Звезда, Ибар, Мексико; бик, зец, карфиол, кућа, џуди, машина, џерница, сџо, џрака, цвџеј, чоколада*), 1 број (*осам*) и 5 других „речи“ (*Брод иде за 5 мин; Ко је џо? џиџа? ружичастџо, збуњен*);

У₃ (23 ученика): 21 именица (*ауџомобил, гориво, лојџа, оловка* (×2), *свињче* (×2), *сџо, сунце; дрџлови, душа, кошарка, џубав* (×2), *мудростџ, џролеће* (×2), *рукомџеј, сређа, џуџирање* (математика 5, српски 5), *химна*) и 2 друге речи (*велики* — математика 2, српски 2 (дечак); *џиџи* — математика 2, српски 2);¹⁷

¹³ Марта 2006. године испитивања су у свим одељењима млађих разреда ОШ „17. октобар“ спровели учитељи, у сарадњи са мр Илијаном Чутуром.

¹⁴ Испитивање у старијим разредима Пете основне школе спровела је априла 2006. године мр Весна Радић, наставник српског језика.

¹⁵ У фази завршетка овог прилога добила сам речи записане од око 700 ученика свих разреда ОШ „Душко Радовић“ у Н. Београду, где такође преовладавају именице, и то у већем проценту него код јагодинских основношколаца. Изношење тих чињеница, за које сам захвална Весни Платиши, учитељици у ОШ „Душко Радовић“, остављам за неку другу прилику.

¹⁶ Реченице и све остале бележене речи преносила сам онако како су биле записане. Одступала сам само код заједничких именица, које су често биле записане великим почетним словом.

¹⁷ У V и VII разреду речи су бележене маја 2007. године. Будући да су све анкете биле анонимне, добијање података о школском успеху појединих ученика (из предмета Српски језик и Математика, в. напом. 38) подразумевало је додатни труд

V₄ (24 ученика): 16 именица (*авион, гума, каџа, мајмун, мачка, оловка, реч, срце* (×2), *сунце, табла, шешир, шнала; љубав, срећа, фудбал*,) и 6 других „речи“ (*леја* — математика 2–3, српски 3, *мали* — математика 5, српски 5 (дечак); *најиши* — математика 3–4, српски 4; *здравио* — математика 1–2, српски 2–3; *Бао!* — математика 1–2, српски 1–2; *Демиде девојка немаје данас* — математика 1–2, српски 1–2);

VI разред (25 ученика): 22 именице (*Вук Караџић, гумица, каџига, коњ, коцка, књига, месец* (+ цртеж младог месеца), *мозак* (×3), *оловка* (×2), *јас, јисмена* (вежба), *слина, слон, Сунце, сунце; будала, музика, одговарање*) и 3 друге „речи“ (*гдеси, дођи, сујер*);

VII₁ (18 ученика): 16 именица (*баобаб, девојка, дрво, игралиште, књига, мојор, овца, хор, шибље; љубав* (×3), *оксидација, срећа* (×2), *фудбал*) и 2 друге „речи“ (*Где // Шија је било у школи?* — математика 2–3, српски 2–3; *Како сће / ромски So cere // шија* — математика 1, српски 1–2);

VII₃ (15 ученика): 14 именица (*баобаб, време, звоно, море, река, свеска, столица, фењерџија, филм, школа; искреност, правда, срећа, ширенинг*) и једна друга „реч“ (*скијати*);

VIII₂ (28 ученика): 25 именица (*авион, брава, гиџара, књига* (×3), *кућа, оловка* (×2), *јетица, јишиољ, јиџица, свеска, Смојко* (?), *срце* (+ цртеж), *сто* [астал], *Сунце* (×2), *табла, фоџрола, школа* (х 2); *љубав* (×3)), 1 број (*један*), лична заменица (*ја*), и 1 глагол (*сјавати*);

VIII₃ (17 ученика): 13 именица (*дрво, дечко — Неша, јединица, клуја, лојта, књига* (×2), *река, свеска* (×2), *табла, уста; лојта за фудбал*) и 4 глагола (*возити, гледати, јисати, јирчати*);

VIII₄ (27 ученика): 20 именица (*Бока, Тамара; биџикла, јарбол, киша, књига* (×2), *комјјуџер, кућа, лејџир, лојта, мајмун, море, реч, свеска, сто, школа* (×2), *час; љубав*) и 7 других „речи“ (*леј; куџати, куџати; данас, сад; сујер; Јела је Јела сто јела исјод јела*).¹⁸

1.3. Међу студентском популацијом истраживање је спроведено на три факултета у Србији:

око њихове накнадне идентификације. Те податке је било могуће добити само непосредно по бележењу речи.

¹⁸ Остаје питање у којој је мери овај, писмени начин испитивања утицао на одабир речи, посебно у завршном разреду основне школе када се, у склопу припрема за пријемни испит, са истим наставником интензивно обрађују граматички садржаји. На тај утицај несумњиво указује за акценатска вежбања одабран пример са хомоформом *јела* (*Јела је јела сто јела исјод јела*).

— Од 50 испитаних студената прве године Учитељског факултета у Јагодини, који у тој години слушају Српски језик, добијено је 49 именица (у номинативу) и један број (*два*).¹⁹

— На Филолошком факултету у Београду речи су записивали студенти прве године који студирају различите стране језике.²⁰ Од 161 студента добијена је 151 именица у номинативу (94 %): *Амстердам, Ахмед, Vini Pi, Влада* (влада?),²¹ *Дарко, Енглеска, Иван, Младен, Наџаша, Никола; ауџобус, бескућник, буба, дрво, звезда* (×2), *ибуџрофен, кафа* (×2), *келераба, кишобран, књига, кокошка, коњ, коса* (×2), *којларница, крава, кревети, кућа* (×4), *лексикон, лойџа* (×2), *лубеница* (×2), *мама* (×3), *марамце, мачка* (×2), *миш* (×2), *мравојед, новине, око, оториноларинголог, џаџир, џас, џерика, џечурка, џоморанца, џородица, џиџица, џулџи, реч* (×2), *саксија, сендвич, срце* (×2), *сџо* (×2), *сџолица, сунце, џабла, џашина, џелефон, џорбица, џролејбус, факулџети* (×2), *флаша, хаџина, храна, чарџа, чоколада, шџи-кла; болесџи, број, гушење, вођење, вруџина, географија, гозба, досада* (×2), *живоџи, завешџање, јуџро, игра, измишљање, исџиџи, кијавица, лудило, леџоџа* (×2), *љубав* (×17), *љубави, мачевање, мисао* (×2), *недоџија, одбојка, одмор* (×2), *очекивање, џамеџи, џоглед, џорфировгена, џосџаносџи, џријаџељсџиво, раздраганосџи, разумевање, резулџаџи, реконџрукција, рођендан, самилосџи, сан* (×3), *семинарски* (рад), *смисао, синџакса, смрџи, сређа* (×2), *џуга, фудбал* (×3); и 10 других речи (6%): *сваџиџа; луд, неџисмен, црвена, неконвенционалноџи обузеџи; суџра, сџрашно; волеџи, заџелебачиџи, онеобичаваџи*.

— На Шумарском факултету у Београду речи су записивали студенти прве године Одсека за пејзажну архитектуру (44 студента).²² Потврђене су 42 именице у номинативу (*Душан, Милош, Сџеван; диск, дрво, какџус, кафа, киви, кифла, клоџа, куџа, миш, мушмула, нога, облак, џаџир, џаџириџи, џиле, рам, сџо, џабла, храна, чоколада; бол, вруџина* (×2), *геодезија, заџиџиџа, зона, исџиџи, колоквијум* (×2), *одмор, џамеџи, џројекаџи, расџусџи, слинус* (?), *смор* (×2), *сџарина, сџорџи, умор*) и 2 друге речи (*џрва, мислиџи*).

¹⁹ Испитивање је у марту 2006. године спровела мр Илијана Чутура, асистент на УФ. Увид у тај материјал нисам имала.

²⁰ Испитивање је у фебруару 2007. године спровела др Драгана Вељковић-Станковић, доцент на Филолошком факултету у Београду.

²¹ Психолошку подлогу може имати и то што су сви испитаници, од ученика млађих разреда о.ш. до студената, именице свих врста обично записивали великим почетним словом.

²² Речи је сакупио Борис Радић, студент-демонстратор на Шумарском факултету.

1.4. Имала сам прилике да видим резултате овог теста, који је спроведен на Ханкук универзитету за стране студије у Сеулу (Јужна Кореја). Речи су на свом матерњем, корејском језику записивали студенти српског језика и међу записиваним одговорима нашле су се само именице: *ананас, анђео, банка, биоској, бурма, жвакаћа гума, јело, кимчи* 'јело, купус укисељен на традиционалан начин', *књига, кућа, људи, љубашка, небо, оловка, ѿајир, ѿарк, ѿросјак, речник* (×2)²³, *сај, свеска, сјорѿ, сјо* 'предмет', *ѿајѿа, ѿорба, улица, учење, фудбал* (×2), *шешир*. Две речи су остале непреведене: врста птице и врста бобичастог воћа (вероватно *боровница*). У другој, мањој групи корејских студената, забележено је: *јабука, кућа, љубав* (×2), *људи, муж, ѿријѿељ* (×2), *ѿуѿовање*.

2.0. Несумњиво је да се у свим животним добима као најприсутнија надговорна јединица издваја именица у номинативу, односно, да се на површини показује само оно што носи, или оно што тек треба да понесе појмовни садржај.²⁴ Прикупљене чињенице се у великој мери могу уклопити у психолошка сазнања о развоју говора и појмова. Указаћемо на неке детаље:

2.1. Већина деце узраста 3–4 године, која су била вољна да се укључе у игру „шапни ми реч“, показала су да разумеју оно шта се од њих тражи, да им је познат основни смисао речи *реч*, дакле, да одвајају реч од предмета који она означава (в. Лурија 2000: 98–101).²⁵ Чињеница да су деца овог узраста говорила речи, а не реченице (в. 2.6.), може бити одраз претходног стадија у језичком развоју који се карактерише тзв. „телеграфским стилем“. Универзалном се сматра појава да су код деце узраста 18–24 месеца реченице састављене од једне или две речи, углавном од именица, при чему се, независно од типа језика који се усваја, синтаксичко-семантички односи исказују редом речи (нпр. *Тајѿа шешир, Луѿка око, То сај, Још млеко, Види куца и*

²³ Записивању речи је претходило упутство да замисле да су отворили *речник* корејског језика и записали реч коју су прву прочитали. У превођењу појединих речи са корејског на српски језик посредник је био енглески.

²⁴ Проблем односа *речи* и *ѿојма* (и/или *концејѿѿа*) у лингвистици, филозофији и психологији остављам за посебно разматрање.

²⁵ На исти је захтев друкчије реаговало дете млађег узраста (27–30 месеци), коме сам у више наврата постављала исто питање. Код њега је реакција на стимулус *кажи реч* доследно бивала „реч“, или *Кажи ми једну реч* – „једну реч“. То поткрепљује сазнања да је за дете тога узраста *реч* тесно повезана са предметом који именује, односно, да му је непознат њен основни смисао.

сл.; Слобин 1985: 145–149).²⁶ Именице које су шапутала деца овог узраста већином означавају материјалне предмете. Међу потврђеним речима нашле су се и „речи“ из говорне игре (*Зеко, зеко, зекане*), дакле речи које не почивају на односу знак — означено, као и речи које је дете научило да доживљава емотивно, али их највероватније не разуме (*ружне речи*).²⁷

2.2. Досад примењиваним методама истраживања психолози нису могли добити увид у начине на које се савладавају различити елементи говора, па и начин на који се издваја надговорна, појмовна форма именице.²⁸ Говорни облици именица (облици зависног падежа: *роду, живојињу, жирафу*) којима су деца узраста 3–4 године именовала предмете, указују на још неопажен напор који дете мора савладати у учењу говора и изградњи појмова.²⁹ Они упућују на претпоставку да се у језику са развијеном именичком флексијом из различитих говорних (употребних) облика исте речи, — везаних за различите опажајно конкретне ситуације у којима се откривају својства предмета, — постепено издваја име предмета, надговорни облик који у дечијој свести још за извесно време остаје једно од његових својстава (в. Виготски 1983: 128–129). Паралела се може повићи и са начином на који деца раног узраста на енглеском говорном подручју употребљавају именицу („Телеграфска” природа често се запажа код многе деце — што је утисак који се стиче услед изостављања граматичких речи (као што су *the* и *is*)“, Кристал 1995: 243),³⁰ што је обележје које се

²⁶ Занимљиво је запажање да у структури раних дечијих реченица посебно место имају тзв. „оператори“, речи из затворених класа типа *џо, џамо, моја (То ауџо, Вода џамо, Моја циџела)*, затим *још, дај, неће, где* (в. Слобин 1985: 145–147). Изгледа да се и по овој особини говор детета може повезати са афатичним сметњама званним „телеграфски стил“ (в. 2.8.), где се такође запажа учестало присуство речи сличних функција (исп. *Еџо... олуја... брод... еџо... на дно... и џамо... злато...*, в. Лурија 1982: 97).

²⁷ Свакако да дете са три године не разуме да реч, за њега доскора неодвојива од предмета који именује, може сама по себи бити „ружна“. Зато је кажњавање деце због изговарања „ружних речи“ беспредметно са когнитивног, а тиме и са васпитног аспекта.

²⁸ Термином *надговорна* или *појмовна форма именице* означавамо облик којим се именују предмети, дакле, номинатив у српском језику.

²⁹ Запажено је да су прве дечије реченице (18–24 месеца) састављене од речи у основном облику (Слобин 1985: 143), али је и општепознато да су прве дечије речи по фонетској структури, често и по читавом свом лику „неправилне“.

³⁰ Подаци прикупљени у једном истраживању показују да се рани говор деце у већем броју испитиваних језика карактерише изостављањем „исте врсте елемената: чланови, речце, предлози, наставци, свезе, копуле“ (Слобин 1985: 145).

губи крајем треће године (Исто). Све је ово у складу са налазима да после периода мешања речи „са њима означеним предметима“ (Лурија 2000: 99) наступа период (3–5 година) у коме се издвојене речи одвајају од предмета и перципирају као *речи*.

То се, међутим, не дешава са свим речима. Дете тога узраста у спојевима типа *сїо–сїолиця* уочава две речи, док у спојевима *їас бежи* или *лимун је кисео* види једну реч. На основу овог се закључује да „материјалне речи (именице) дете издваја и схвата много раније од речи које означавају радњу или особину“ (Исто: 99). Са тим је у складу и давно уочена појава да дете у млађем школском узрасту именицу која означава конкретни предмет и која је „у почетној (нултој) форми [...] без тешкоћа квалификује као именицу“, док се много спорије усвајају принципи на основу којих се у тексту препознају и класирају све остале речи, укључујући и материјалне именице у зависном падежу (Исто: 100–101).

Ово говори да за свест говорних субјеката постоје само именице у номинативу, док су све остале говорне јединице (све зависне речи и облици) као израз овремењених и неовремењених својстава и односа именичких ентитета латентно садржане у самим именицама. Изгледа и да је издвајање надговорног облика именичких речи (ма како се он у граматички одређеног језика издвајао) један од предуслова за градњу појма. Било би занимљиво имати увид у редослед издвајања тог облика именица различитих значења (лице, животиња, предмет и сл.).

2.3. Са прикупљеним чињеницама се може повезати и теорија о номинативу коју је изнео А. Мартине (1973). Он је сматрао да је у индоевропском језику номинатив био облик (не падеж) који се „употребљавао за ’именовање’ лица или представљање створења и ствари“ (Исто: 175). По његовом уверењу, у индоевропском језику је ергативним наставком *-s* обележавано радно лице у улози субјекта, док је номинатив истих именица, „идентичан са голом основом“, „био употребљаван изван граматички организованог исказа“ (Исто).³¹ У новијим истраживањима тзв. ергативних језика, у којима се са реченичног аспек-

³¹ Са овом би се теоријом могла повезати нешто новија теорија о раном индоевропском као „језику активне типологије“, који је разликовао и граматичким средствима обележавао *инактив* (процес у коме је субјекат пасиван) од *актив* (процес у коме је субјекат активан). У складу са овим, лексичким средствима су биле исказане и две врсте спознаје: *перцепцијална* — пасивна и *инференцијална* — активна, а творбеним морфемама два типа вршилаца радње (в. Грковић-Мејџор 2006: 88–89). Типолошке промене у индоевропском језику (кад се вршилац радње престао маркирати „као активан или инактиван“, Исто: 89), могле су условити и губљење разлика између номинатива и ергатива.

та разматрају дистинкције *ергаџив* : *ајсолуџив*, наглашава се одлучујући утицај лексичког значења, и то не само на структуру реченице, него и на морфолошко обележавање именичких реченичних конституената (в. Ивић 2001: 222–225).

2.4. Чини се да је говор трогодишњег детета по овој особини (именица у акузативу у функцији именовања предмета) могуће повезати и са тзв. „амнестичком афазијом“ (заборављање речи) и „семантичком афазијом“ (тешкоће у разумевању и формулисању сложених логичких односа), поремећајем говора који се јавља при повредама терцијарних темено-потилачних области коре великог мозга (Лурија 2000: 159–171).³² Та област, смештена „на споју видне (потилачне), општеосећајне (темене) и слушне (слепоочне) области [...] у целости се састоји од горњих, асоцијативних слојева ћелија“, које немају директне везе са периферијом, па ни са перцепцијом (Лурија 1983: 45–47). Асоцијативни (терцијарни) слојеви мождане коре „веома су сложеног састава и постоје само код човека“ (Лурија 1982: 162). Важно је напоменути и то да се најбурније повећање темено-потилачне зоне „запажа у узрасту 2–3 године, при чему најсложеније области сазревају коначно тек у узрасту 6–7 година“ (Лурија 1983: 57). Посебно је интензиван пораст ширине терцијарних, „функционално најважнијих слојева коре 3–3,5 године живота детета“ (Исто: 59). Болесник са трајним оштећењем терцијарног слоја темено-потилачне области, праћен и испитиван 28 година, остао је емоционално очувана особа која правилно разуме своје стање, али тешко разумева оно што му се говори, тешко се сећа речи, тешко рачуна, отежано се сналази у простору, итд. У говору те особе изгубила се именица у независном, надговорном облику. Болесници са већим повредама тих зона мозга нису у стању да именују предмете (Исто: 167–169), док лако именују радње и имају течан „предикативни говор“, за који је карактеристична употреба именица у зависним облицима. У врсти афазије која је праћена неспособношћу именовања предмета и понављања речи Јакобсон је препознавао „губитак метајезика“, који се схвата као „интерпретација језичног знака помоћу других, [...] метајезична операција која битну улогу игра и при учењу језика у дјетета“ (Хале/Јакобсон 1988: 63).³³ Чини се, међутим, да повреде ових зона узрокују распад

³² За овај вид афазије у употреби су и називи „поремећај номинативне функције говора“ (Лурија 2000: 221), или „поремећај сличности“ (Јакобсон-Хале 1988: 60).

³³ Савладавање говора је код детета праћено фазом у којој се од њега тражи да понови (изговори) задату реч, нпр. *кажи мама — мама*, *кажи маца — маца*, *кажи куца — куца*, и сл. (исп. напом. 25).

категоријалног и хијерархијског устројства појмова, да утичу на способност уопштавања.

На губитак способности уопштавања указују примери замене општег слободног облика *нож* сложеним, везаним јединицама изведеним из ситуационе употребе предмета (исп. *шилџило за оловке, гулило за јабуке, нож за резање круха*; Јакобсон/Хале 1988: 62; в. „реч“ *канџа за ђубре* и сл. у 1.1 и 1.2). На исте проблеме, проблеме уопштавања, упућује и неспособност успостављања веза типа *Нежења је невенчан човек* (в. Исто). Са овим је у складу и запажање да се такви болесници „не успијевају од индекса или од икона приклонити одговарајућем рјечитом симболу“ (Исто: 63).

На другој страни, појава неодговарајућих ситуационих ознака одређених предмета најпре може бити последица непостојања селекције у употреби зависних речи (нпр. у реченици *У врџу иза високе ограде расџу јабуке*, болесник уместо 'расту' каже 'лете' или 'висе', Исто: 169). Овакви примери показује да су нестала категоријална чворишта која примарну употребу глагола *летџџи* држе уз оно што није, попут стабла јабуке, везано за тло, као и чворишта која глагол *висџџи* везују за неубран плод, а не за стабло воћке. Сличне појаве, назване „хиперекстензија“, карактеришу и говор трогодишње деце (исп. Кристал 1995: 244), чије „појмове“ Виготски (1983: 147) назива „синкретичким групама“, описује као хрпе, гомиле или неуређене скупове.

2.5. „Хиперекстензија“ у говору деце углавном се у литератури илуструје називима предмета, односно, појавом да дете, на основу сопствених опажаја, а не објективних веза међу предметима (в. Виготски 1983: 146), исти назив користи за различите, објективно неродне предмете (нпр. неком ће детету *маца* бити све што је топло и меко као мачка (крзно, бунда, ћебе и сл.); или ће *џелефон* по равномерном звуку моћи асоцирати на *џракџор* и за извесно време понети тај назив; исп. Кристал 1995: 244, в. Кларк 1985: 163–180). „Хиперекстензија“ је, међутим, израженија код зависних речи, глагола и придева, али се она код ових речи испољава на друкчији начин и у великој мери остаје њихово трајно, па и неопажено обележје. У говору деце различитог узраста бележе се примери типа *џоџок служи да сџанује у њему вода, џоџок је сџањи од мора, у џоџоку сџеку рибе, у џоџоку цури вода* и сл. (Оловка пише срцем: 109–112), у којима се ситуациона својства *воде, џоџока, мора* или *рибе* исказују на неуобичајен начин. Уобичајена употреба зависних лексичких речи (нпр. у српском језику *џече вода, сџече време, сџече живоџи* и сл), која се по много чему може повезати са наведеним дечијим примерима, у новије се време објашњава као „појмовна метафора“ (в. нпр. Кликовац 2004). За

разлику од уобичајених појмовних, наведене дечје „метафоре“ нису уобичајене и нису обичне, чак изгледају ближе „поетској“ метафори као свесно организованом језичком средству. Питање је, међутим, да ли се овде уопште може говорити о метафори и да ли у свакодневној употреби зависних лексичких речи уопште постоји „пренос значења“, што је основни услов за метафору.³⁴ Бавећи се контекстуалним значењем речи (углавном глагола и придева) везаних за област спознаје и перцепције, Л. Витгенштајн говори о различитој „примени“, а не о различитом значењу тих речи, запажа да „секундарно значење није ’преносно’ значење“ ако се оно што се жели не може друкчије изразити (Витгенштајн 1969: 255). И „нетачна“ примена зависних речи у говору деце појављује се зато што дете не уме друкчије изразити оно што жели, што још није у потпуности оформило своје појмове, бар не на општеприхватљив и за дати језик уобичајен начин, онај који омогућава неопажену, тиме и правилну примену зависних речи.³⁵

Чини се да се све ово (2.4, 2.5) може повезати са запажањима везаним за функције „зона препокривања“ (терцијарни слојеви коре другог функционалног блока), које „обезбеђују заједнички рад различитих анализатора и израду надмодалних (симболичких) схема, које леже у основи комплексних форми сазнајне делатности“ (Лурија 1983: 141).

2.6. На узрасту 5–7 година бележимо изразито високу фреквентност реченица-речи. За тај узраст је, при одређивању значења речи, у реакцији на реч карактеристична „оштра превага, или чак потпуна доминација предикативних [синтагматских] реакција“ (нпр. *џас-лаје*), а не асоцијативних, тј. парадигматских (типа *џас-мачка*, или *џас-животиња*; Лурија 2000: 174), односно, „набрајање очигледних обележја предмета или ситуација у које је тај предмет укључен“ (Исто: 76). Истраживања су показала да и дете ранијег узраста (3–5 год.), које овлада елементарним бројањем, у спојевима типа *сјо-сјолица* уочава две

³⁴ Илустративан може бити начин на који дете од 30 месеци употребљава глагол *живи*: У колима се возе М (дете) и У (одрасла особа). Пролазе поред шуме. М каже: *Вук живи у шуми — У А где живи М? — М М. живи у шуми. — У М. не живи у шуми. — М М. живи у колима. — У Где живи У? — М У. живи у колима*. Одрасла особа остаје у Башти (где иначе не живи), а дете колима одлази даље. Кад су у повратку долазили по ту одраслу особу, дете је прокоментарисало: *У. живи у Башти*. Јасно је да глагол *живећи* дете употребљава у значењу ’бити у тренутку говора не неком месту’. Чини се да овај пример доста говори о начину на који дете примењује глагол, говори о томе како се, без деловања метафоре, делимично „ухваћено“ глаголско значење проширује на различита, с почетка неодговарајућа ситуациона својства предмета.

³⁵ О начинима на које дете предшколског узраста одгонета значење именица с једне, и глагола и придева с друге стране, в. Радић 2007.

речи, док у спојевима *јас бежи* или *лимун је кисео* види једну реч (Исто: 99). За овај узраст је карактеристичан и феномен тзв. „егоцен-тричног говора“, који се тумачи као етапа у развоју „унутрашњег говора“ (в. Виготски 1983: 51–92). Чињеница да су реченице-речи биле нај-учесталије у ситуацијама са појачаним емотивним набојем (нпр. пред сечење рођенданске торте), или кад су деца била сита и задовољна, повезује ове реакције са уоченим функцијама егоцен-тричног говора, са експресивном функцијом и функцијом пражњења (Исто; Лурија 2000: 121).³⁶ Реченица-реч *Ја тје волим кад је неком рођендан* свакако почива на развијеној способности уопштавања (генерализације), у овом случају уопштавања догађања са утврђеном, понављаном процедуром (исп. на истом узрасту „речи“ у другим типовима односа: *браћу и сестра*, *делом и Деда Мраз* и *жаба, Пејелуга и ѝринци*). Когнитивне способности типа генерализације, као основни предуслов за изградњу појмова, везују се управо за овај узрастни период (исп. Виготски 1983: 79).³⁷

2.7. Сматра се да су и код деце млађег школског узраста појмови, односно псеудопојмови, још увек у великој мери повезани са конкретним, појединачним предметима и ситуацијама (Лурија 2000: 76). Појава реченица-речи у првом, другом, па и у трећем разреду основне школе може указивати на неједнак когнитивни развој деце млађег школског узраста. На другој страни, изгледа да појава реченица-речи код ученика старијих разреда основне школе може бити прилично поуздан симптом успореног интелектуалног развоја детета. Наиме, сви ученици V и VII разреда који су записали реченицу-реч (*Демиде девојка немаје данас, Штја је било у школи*), какву упитну реч (*где, штја*) или устаљен колоквијални израз (*здраво, ћао, како сће*), — што су такође својеврсне реченице, — имају изразито слаб школски успех (в. наведене податке о успеху из математике и српског језика у тим разредима).³⁸

Учење Л. Виготског о односу мишљења и говора упућује на то да ове чињенице могу бити последица продуженог преклапања развојних линија интелектуалног и говорног развоја, односно, недо-

³⁶ Код заморене деце истог узраста преовладава реч (исп. разлике у структури „речи“ у две старије васпитне групе). Истим факторима (умор и осећај глади) је свакако условљена неспремност за „игру“ већине деце у једној млађој васпитној групи.

³⁷ И Ж. Пијаже способност уопштавања везује за узрастни период од око пет и по година (Пијаже 1988: 35).

³⁸ На ову претпоставку, и на помисао да би требало проверити школски успех ових ученика, у последњој фази прикупљања грађе (в. напом. 17) навео ме неизграђен рукопис и слаба описмењеност ученика који су записали реченицу-реч. Случајно сам добила податак да је глаголску именицу *џуширање* записала једна одлична ученица.

вољне изграђености речи-појмова као основних јединица и основног *средства мишљења* (Виготски 1983: 128–131). Према Виготском, „мишљење детета [...] се развија у зависности од савлађивања социјалних средстава мишљења, тј. у зависности од говора“ (Исто: 130). Однос мишљења и говора се у теорији Л. Виготског открива као чворни проблем целокупне психологије човека, где се у средиште пажње, као *полазна вредност* и *основна јединица мишљења и говора*, ставља реч и њено значење, „жива ћелија“ која се „не може разлагати и у којој се садрже обележја својствена целом говорном мишљењу“ (Исто: 42). Основно својство те јединице, коју Виготски, уважавајући њене промене у онтогези, назива *синкретичком представом, комплексом, пошеницијалним појмом* или *појмом*, управо је то да се она не може разложити на *појам и реч*, или на *појам и знак* (Исто).³⁹

2.8. Прикупљене чињенице (именица у номинативу, обично Нјд.) као да оповргавају тврдњу да „за свест говорећих субјеката номинатив није никако први падеж дефлекције“ (Сосир 1977: 202), те да је на прво место стављен произвољно, вољом граматичара, односно конвенцијом (исп. Прћић 1997: 17). Чињенице говоре да се номинатив функционално битно разликује од свих осталих облика именичких речи, да као надговорни, појмовни облик има посебно место у свести одраслих корисника језика, и да му прво место с правом припада. Да Нјд. има „централно место“ у падежном систему, учавано је код нас и у радовима који се тичу других лингвистичких питања везаних за именице, као што је питање рода у језику (Ивић 1960: 191). На такав статус номинатива као да упућује и поремећај синтагматске (предикативне) структуре исказа (тзв. „телеграфски стил“ или „аграматизам“, в. Јакобсон/Хале 1988: 67–70) који се јавља услед повреда премоторних области леве хемисфере (исп. Лурија 2000: 342–343), које су „повезане са свим осталим регионима коре великог мозга“ (Лурија 1983: 47). Издвајају се само две области човековог мозга, ова (уз надмоторну) и темено-потилачна (в. 2.4.), које се у „целости састоје од горњих

³⁹ Од изузетне важности за лингвистику (или за граматику), али и за дубље разумевање наведених чињеница, могу бити психолошки налази који указују на битне структурне разлике „спољашњег“ (или „социјалног“) и „унутрашњег говора“ здравих одраслих особа (в. Исто: 311–394). Овој дистинкцији одговара Хумболтово разликовање *вањске, гласовне форме* од *унутрашње форме језика*, „која омогућава стварање појма и његово инкорпорирање у цјелину мишљења“ (Хумболт 1988 (предговор): 15).

⁴⁰ До најбурнијег развитка премоторне зоне моздане коре дошло је у последњим етапама еволуције сисара, тако да само код човека „премоторна зона коре заузима највећи део прецентралне области“ (Лурија 1983: 236).

(асоцијативних) ћелија“ (Исто: 45).⁴⁰ Изгледа да ове две области заузимају кључна места у хијерахијској организацији рада основних региона мождане коре (Исто: 47), али и у организацији говора, а да преоторна зона игра „веома значајну улогу у стварању најсложенијих програма понашања човека“ (Исто). За болеснике са повредама доњих зона преоторне области карактеристични су искази типа „Дечак ... пас ...“ / „Дечак ... батина ... пас“ (уместо *Дечак је ударио ња*), или „Ето ... фронт ... војници ... поход ... војници ... пуцати ... ето ... глава ... рана ... и болница ... и ето ...“ (Исто: 96, 97), са поремећеним лексичко-граматичким спојницама и поремећеном интонацијском структуром говора (в. 2.1). Наведени примери илуструју запажање да је једно од типичних обележја аграматичности укидање флексије: „на мјесту различитих финитних глаголских облика појављују се необилежене категорије какав је инфинитив [чешће глаголска именица, Ј. Р.], а у језицима са деклинацијом номинатив на мјесту свих косих падежа“ (Јакобсон/Хале 1988: 68). Особе са оваквим говорним поремећајем такође су емоционално очуване и правилно разумеју своје стање, али за разлику од особа са „семантичком афазацијом“ (в. 2.4.), оне лако именују предмете, лако понављају речи у номинативу, лако рачунају, док тешко понављају говорне јединице (изоловане глаголе, именице у зависним падежима, реченице), тешко уочавају погрешке у конгруенцији, не разликују лица и времена, скоро да не употребљавају личне заменице, и сл. (Лурија 1982: 101–107).⁴¹

2.9. Са старосним добом су повезане и разлике у значењима забележених именица. Повећање процентуалног учешћа нематеријалних предмета (апстрактне именице) прати старосна доб; овакве су именице најзаступљеније међу речима које су записивали студенти, а најслабије заступљене у најмлађим узрасним групама. Јасне би се разлике, углавном у складу са сазнањима о когнитивном развоју, показале и у праћењу другачије категоризованих именичких значења, заснованих на категоријама појмова издвојеним још у Аристотеловој категоризацији (*суй-стџанџија* (*суйџина* или *иденџиџиџи*), *кванџиџиџи*, *квалиџиџи* и *релатџиви*). Будући да би таква анализа тражили ширу елаборацију (в. нап. 44), на њој се овом приликом нећемо задржавати.

⁴¹ По више се својстава овакав вид говора може повезати са говором детета раног узраста: неодговарајућа конгруенција по роду, броју и лицу (исп. понављања типа *Жене су... куйшо краву*, уместо *Жена је куйшла краву* (Лурија 1982: 104); мушко дете од 30 месеци доследно говори *мама оџишо*, *мама дошо*, *Ево га мама*), непознавање граматичких речи, личних заменица и сл. (исп. Кристал 1995: 142–143; в. 2.1, в. нап. 26, 30).

2.10. Рани адолесцентни период као период изградње синсемантичких (општих) појмова (или концепата) може условљавати различите врсте колебања, омогућити да у конкретној, школској ситуацији, која је бременита сталним упливом нових, тек назначених појмова, — у свет сопствених, опојмљених речи продре и са њима се помеша оно што је предмет граматичке анализе. Могуће је да иза појединих наведених речи ученика старијих разреда основне школе које не припадају класи именица (и које су процентуално знатно заступљеније код њих него код ученика млађих разреда или код студената) стоји металингвистичка класификација речи, веза са класама речи или у граматици дефинисаним облицима (прилог — *сад*, придев — *леј*; (несвршени) глагол — *куцајши*, презент — *идем* и сл.). Ово може указивати и на когнитивне запрете које се, као последица уобичајеног, од значења и функције исувише одвојеног приступа граматичким чињеницама у образовању, — могу негативно одражавати на развој когнитивних способности ученика.

За период адолесценције сасвим је разумљива и очекивана појава заменице *ја*, односно *јојма о себи* (в. Требјешанин 2004: *јојам о себи, ја-јојам*). Одроз *јојма о себи* свакако су и реченице-речи у 1. лицу једнине, какве су већином реченице које су „шапутала“ деца предшколског узраста. Тај стадиј (6 год.) се карактерише свешћу да је уобичајена употреба објеката „оно што 'ја' или 'ти' можемо да учинимо са њима“, због чега се тај стадиј, карактеристичан по повећаној употреби заменица 1. и 2. лица, назива „егоцентрични функционализам“ (Гринфилд/Брунер 1988: 83). У складу са наведеним запажањем, наши примери могу упућивати и на то да се овај стадиј карактерише свешћу да уобичајена *јприрода објекта јпроизилази из искуства које 'ја' имам са њим објектом, из мог односа јпрема њему*.

2.11. На скоро све врсте сличних утицаја постају имуни одрасли људи. Код њих у неговорним, или надговорним ситуацијама у врло високом проценту (94–100%) испливава на површину именица у номинативу, примарна форма која носи изоловано, појмовно значење у језику. О томе уверљиво сведочи то што се именица (*књига*) појавила чак и онда када је испитаник (лингвиста) поставио питање о томе којој врсти треба да припада тражена речи, на које је одговорено да ни су битне врсте речи, него реч.⁴² Нешто чешћа појава речи других граматичких класа (нпр. глаголи у инфинитиву) може код студената Фи-

⁴² Сви учесници у једној ТВ-емисији су на тражење да кажу по једну реч која асоцира на покојног премијера Зорана Ђинђића казали именице (*реформе* и *Косово, визионар, организација*; РТС, Кључ, 13. 03. 2007).

лолошког факултета бити утицај студијске области. На то упућује нижи проценат тих речи код судената Учитељског и Шумарског факултета, који обично нису у ситуацији да језику приступају са системских металингвистичких позиција.

Глаголи које су бележиле одрасле особе разликују се од глагола деце по томе што се код њих појављује само глагол у инфинитиву, облику који, за разлику од глагола у личном облику, не може самостално остварити ни предикатску ни реченичну функцију. Како је добро запажао Е. Сапир (1992: 29), инфинитив нема пун, „неспутан облик правог концепта“. Због тих својих својстава он „лелуја“ између контекстуално ограничене форме и концепта, због чега се осећа да око форме „инфинитива“ типа (*to*) *sing* „лебди нестална измаглица додатних вредности“ (Исто).

2.12. На то да је реч-појам у свести одраслог појединца основна *освешћена* јединица, и да је то једна од општељудских карактеристика, упућује то што су на свом матерњем, корејском језику, генетски и типолошки несродном са српским, записивали само речи-појмове и студенти Ханкук универзитета за стране студије у Сеулу (в. 1.4).

III

1. Сосирово уверење да језички ентитети „немају апсолутно никакав *субстратум* у своме постојању ван *своје различитости*“ (Сосир 2004: 62) тичало се подједнако свих ентитета, укључујући и облик именица којим се, поред осталог, именују лица или представљају створења и ствари (в. 2.8). Урођен у говор, Сосир је превидео значај и улогу лингвистичких јединица које егзистирају и ван говора, са одређеним обликом и значењем независним од свих облика и смислова које исте те јединице могу добити у контексту, у говору (исп. Сосир 1977: 187–197). Овакви погледи, који су свакако имали упориште и у уверењу да „разликовање речи на именице, глаголе, придеве итд. није нека непобитна лингвистичка стварност“ (Исто: 182),⁴³ — нужно су онемогућили препознавање позитивних лингвистичких ентитета. У Курсу се образлаже да су појединачни термини *a* (попут чешког номинатива *žena*) и *b* (попут чешког генитива *žen*) „сасвим неспособни да као такви допру до области свести — која стално само опажа разли-

⁴³ Са овим се могу повезивати и спорадичне тврдње да се „појмови као ’кућа’, ’бео’, ’видети’ итд. [могу] узети сами за себе“, без своје „акустичке слике“, када као такви „спадају у психологију“, а да лингвистичким ентитетима постају онда када буду „спојени са акустичким сликама“ (Исто: 175).

ку *a/b*“ (Исто: 192), доказује се да је у језику „једино важна разлика знакова; *žena* као знак вреди само зато што је различит“ (Исто). Из истих се разлога и за облике јединине и множине именице *noћ* у немачком језику тврди да, „узети сваки за се, ни *Nacht* ни *Nächte* нису ништа“ (Исто: 196).

Овакав приступ лингвистичким јединицама није дао Сосиру да, идући за сопственим слутњама, и методом који му се повремено указивао, приступи класирању лингвистичких јединица: „Са практичне тачке гледишта било би занимљиво да се пође од јединица, да се оне одреде и да се објасни њихова разноликост класирајући их. Требало би тражити на чему се заснива подела на речи; јер реч је, и поред тешкоћа које ствара кад је треба дефинисати, јединица која се намеће духу, нешто централно у механизму језика; али то је тема која би могла, сама за себе, да испуни читаву једну књигу. Онда би ваљало класирати подјединице, па шире јединице, итд. Одређујући тако елементе којима рукује, наша наука би испунила целу своју задаћу, јер би свела све елементе свог реда на њихово прво начело“ (Исто: 183–184). Као низ других, и ова идеја отворена у Сосировим предавањима, која су приредили његови ученици, затворена је са неуверљивим образложењем. На њој је у највећој мери било засновано учење глосематичара, најоданијих Сосирових следбеника. Међутим, ни у проучавању језика (односно „текста“ или „процеса“, са ослоном на „сустав“) применом *методе зависности* (Хјелмслев 1980: 30–35) — што је начин *класирања јединица* — није издвојен позитивни лингвистички „предмет“. Остало се при убеђењу да је „постулирање предмета као нечега другог но што су чланови односа сувишан аксиом [...] и метафизичка хипотеза“ (Исто: 31), те да не егзистирају ни „друга распознатљива значења до значења контекстуална“ (Исто: 47).

2. Чињеница да се општа или основна значења ванконтекстуално изговорених или написаних „речи“ недвосмислено препознају, говори да јединице и значења независна од говора нису „метафизичка хипотеза“, већ језичка реалност. Могуће је да један језик (*langue*) чине управо пунозначне или појмовне речи („јединице свести“ или „изоловани појмови“), — именице и све друге од говора независне јединице које се уобличавају и пуне значењем напореда са развојем појмова у онтогенези. Вероватно су на овакве појаве мислили логичари када су тврдили да „ми можемо да се сетимо било којег појма, не образујући никакав суд“ (Перс 1993: 104). Ово казује и да је све остало чиме један језик располаже латентно садржано у именицама, а да је „откривање“ и спознавање предмета тесно повезано са говором, са написаним нормама које њиме управљају. Традиционална граматичка анализа је, ме-

ђутим, речи-појмове као категоријално уређене јединице језика разложила на њихове градивне елементе који се откривају у говору (што се прилично јасно показује у „речима“ бележеним у фази тзв. „егоцентричног говора“) и помешала их са њима, при чему се изгубио осећај за целину и за хијерархијску организацију лингвистичких јединица у говорном ланцу. То би се стање могло упоредити са расклапањем неког мање или више сложеног механизма (нпр. компјутера) на своје саставне делове. Ти би делови, било да се стрпају на једну гомилу или да се класирају по неким критеријима, постали тек хрпа или скупови различитих, нефункционалних предмета, — мноштво елементарна међу којима самог предмета (компјутера) више не би било.

Темељ за овакав приступ језику вероватно је постављен још у античком времену, у периоду када су Аристотелови појмови различитих категорија помешани са њиховим паронимима и са граматичким категоријама (нпр. „релативи“ *седење* и *стајање* са паронимом *седим* и *стојим*, или *роб* — *господар* са граматичким речима *на* и *пород*; „квантитети“ *саи*, *година*, *иет* са прилозима *данас*, *јуче*, *много*, „квалитет“ *бело* или *белина* са придевом *бео*, *-ла*, *-ло* и сл.).⁴⁴ Стога се и данас актуелним чини Сосирово инсистирање на потреби „обнављања лингвистике“ и „преиспитивања“ њених термина.⁴⁵ Показује се актуелном и његова слутња да ће психологија „узети на себе нашу науку, јер ће схватити да језик није само једна од њених грана, већ абецеда њене сопствене активности“ (Сосир 2004: 104), и да лингвиста, који је само лингвиста, није у могућности „да нађе пут који омогућује класирање чињеница“ (Исто).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1958: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развоју*, I књига, Нолит, Београд.
- Бенвенист 1975: Emil Benvenist, *Problemi opšte lingvistike*, Nolit, Beograd.
- Бугарски 1983: Ranko Bugarski, *Lingvistika o čoveku*, Prosveta, Beograd.
- Бугарски 2003: Ranko Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku*, Čigoja štampa — Biblioteka XX vek, Beograd.
- Виготски 1983: Lav Vigotski, *Mišljenje i govor*, Nolit, Beograd.

⁴⁴ О неким слабостима у разумевању Аристотелових категорија у антици (у времену када су Аристотелови списи сакупљени и редиговани) и у потоњим временима писала сам у раду *Аристотелово учење о појму, речи и категоријама* (Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, у штампи).

⁴⁵ Можда се ово најјасније показује у изводу из Сосировог писма А. Мејеу: „[...] не постоји ни један термин који се употребљава у лингвистици којем бих ја могао да припишем неко значење“ (Сосир 2004: 10).

- Витгенштајн 1969: Ludvig Vitgenštajn, *Filosofska istraživanja*, Nolit, Beograd.
- Гринфилд/Брунер 1988: Patricia Marks Greenfield, Jerome S. Bruner, *Kultura i kognitivni razvoj*, Kognitivni razvoj deteta (prevodi odabranih članaka), Zbornik 3, Savez društava psihologa SR Srbije, Beograd, 57–73.
- Грковић-Мејдор 2006: Јасмина-Грковић Мејдор, *Знајући и семантички примитив „знајући“ у дијахроној персјејективи*, Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика, Српска академија наука и уметности, Београд.
- Дикро/Тодоров 1987: Osvald Dikro, Svetan Todorov, *Enciklopedijski rečnik nauke o jeziku I*, Prosveta, Beograd.
- Ивић 1960: Милка Ивић, *Обележавање именичког рода у српскохрватском књижевном језику*, Наш језик, X/7–10, САНУ — Институт за српскохрватски језик, Београд.
- Ивић 2001: Milka Ivić, *Pravci u lingvistici II*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Јакобсон/Хале 1988: Roman Jakobson, Moris Hale, *Temelji jezika*, Globus, Zagreb.
- Кларк 1985: Eva V. Klark, *O detetovom usvajanju semantike*, Razvoj govora kod deteta (prevodi odabranih članaka), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 157–200.
- Кликовац 2004: Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Кристал 1995: Dejvid Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika*, Nolit, Beograd.
- Лурија 1982: Aleksandar R. Lurija, *Osnovi neurolingvistike*, Nolit, Beograd.
- Лурија 1983: A.R. Lurija, *Osnovi neuropsihologije*, Nolit, Beograd.
- Лурија 2000: Aleksandar R. Lurija, *Jezik i svest*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Малмберг 1979: Bertil Malmberg, *Moderna lingvistika*, Slovo ljubve, Beograd.
- Мартине 1973: Andre Martine, *Jezik i funkcija*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
- Оловка пише срцем: Vanja Rupnik/Budimir Nešić, *Olovka piše srcem*, Delta Press, Beograd 1980.
- Перс 1993: Čarls Sanders Pers, *Izabrani spisi. O pragmatizmu i pragmaticizmu*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.
- Пијаже 1988: Žan Pijaže, *Pijažeovo gledište i Učenje i razvoj*, Kognitivni razvoj deteta (prevodi odabranih članaka), Zbornik 3, Savez društava psihologa SR Srbije, Beograd, 11–25, 27–37.
- Пипер 1983: Предраг Пипер, *О језику и говору са интерпретацијског сџановишћа*, Јужнословенски филолог XXXIX, Институт за српски језик САНУ, Београд, 43–51.
- Прћић 1997: Tvrtko Prčić, *Semantika i pragmatika reči*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci — Novi Sad.
- Радић 2007: Јованка Радић, *Насџава ѓочейног чийања и ѓисања и локални говор*, Српски језик XI, Београд (у штампи).
- Радовановић 1979: Milorad Radovanović, *Sociolingvistika*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.
- Сапир 1992: Edvard Sapir, *Jezik*, Dnevnik, Novi Sad.

- Слобин 1985: Dan Slobin, *Univerzalije u gramatičkom razvoju dece*, Razvoj govora kod deteta (преводи одабраних чланака), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 143–156.
- Сосир 1977: Ferdinand de Sosir, *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd.
- Сосир 2004: Ferdinand de Sosir, *Spisi iz opšte lingvistike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci — Novi Sad.
- Требјешанин 2004: Žarko Trebješanin, *Rečnik psihologije*, Стубови културе, Beograd.
- Хјелмслев 1980: Louis Hjelmslev, *Prolegomena teoriji jezika*, Biblioteka Teka, Zagreb.
- Хумболт 1988: Vilhelm fon Humbolt, *Uvod u delo o kavi jeziku i drugi ogledi*, Književna zajednica Novog Sada, Dnevnik, Novi Sad.
- Чомски 1979: Noam Čomski, *Gramatika i um*, Nolit, Beograd.
- Чомски/Пијаже 1990: *Teorije jezika — teorije učenja, Debata između Žana Pijažea i Noama Čomskog*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci.

Резюме

Йованка Радич

„КАЖИ РЕЧ» — ПОЛОЖИТЕЛЬНАЯ ЦЕННОСТЬ В ЯЗЫКЕ

Настоящая работа основывается на представлении и анализе фактов, полученных в результате реакции на стимул *шайни/кажи/найиши реч*. Собранные факты приводятся в связь с вопросами, касающимися признаковости «изолированных понятий» де Соссюра в языке. Это проблема исходной или позитивной ценности, занимающая центральное место в учении Ф. де Соссюра. Данные, собранные в результате опроса лиц различного возраста (дети с 3 до 15 лет, студенты и определенное число лиц зрелого возраста) показывают, что в внеречевых ситуациях, почти во всех возрастных группах, существительное чаще всего употребляется в именительном падеже. Более значительные отступления отмечаются у детей в возрасте 3–7 лет, у которых реакция на стимул *кажи реч* бывает существительное в аккумулятиве, затем предложение, а реже всего появляются другие единицы. Если эти результаты сравнить с различными видами результатов, имеющихся в психологии, нейропсихологии и лингвистике, нами собранный материал укрепил уверенность, что слово, вернее слово-понятие, является исходной ценностью и основной единицей мышления и речи, «живая клетка», неразложимая на *понятие и слово* или на *понятие и знак*.

Доказательством того, что слово-понятие в сознании взрослых лиц является основной *осознанной* единицей, представляющей вероятно одну из общечеловеческих характеристик, указывает также тот факт, что на своем родном языке записывали только слова-понятия и взрослые представители другого языка, неродственного сербскому. Автор делает вывод, что язык (langue) составляют понятийные слова (единицы сознания или «изолированные понятия»), т.е. существительные и все другие единицы, независимые от речевой ситуации, оформляющиеся и пополняющиеся значением, вместе с развитием понятий в онтогенезе. Все другие средства, которыми располагает один язык скрытно (латентно) содержатся в словах-понятиях, в которые они встроены, согласно действующим языковым нормам.